

املا و نظام نوشتاری زبان فارسی

محمد صادق ابراهیمی چابکی / مدیر مرکز آموزشی مشکلات ویژه یادگیری جنت خممام

چکیده:

«املا» یا «هجی کردن» به عنوان یکی از مهارت‌های نوشتاری در دوه ی ابتدایی از اهمیت بسزایی برخوردار است و پایه و اساسی برای یادگیری نوشتن دانش‌آموزان به شمار می‌رود. آشنایی آموزگاران با موانع و مشکلات تحقق اهداف آموزشی در درس املا می‌تواند آن‌ها را در جهت برطرف نمودن معضلات این درس یاری نماید. عوامل متعددی سبب اختلال در آموزش نوشتن به ویژه درس املا می‌گردد و این درس را با مشکلی به نام «غلط نویسی» یا «نادرست نویسی» مواجه می‌سازد. نادرست نویسی در درس املا از دیدگاه‌های مختلفی قابل بررسی است. یکی از این دیدگاه‌ها، دیدگاه زبان شناسی است. از این نظر، گاه ویژگی‌ها و اشکالات موجود در نظام نوشتاری زبان فارسی نقش عمده ای در افت تحصیلی فراگیران در درس املا دارد. در این مقاله سعی بر این است تا ضمن بررسی نشانه‌ها (حروف) و صداها (واج‌ها) و ارتباط بین آن‌ها در خط فارسی از دیدگاه زبان شناسی به تشریح موانع یادگیری آن بپردازد.

واژه‌های کلیدی: املا، حرف، واج، غلط نویسی.

مقدمه

به همین دلیل آموزش و یادگیری املا کار چندان آسانی به حساب نمی‌آید حتی برای آن دسته از دانش‌آموزانی که ناتوانی‌های یادگیری ندارند. امروزه ما شاهد بسیاری از غلط نویسی‌ها در جامعه به خصوص در حوزه ی مدارس و دانشگاه‌ها هستیم که ضرورت بازنگری بسیاری از اغماض‌های غیر اصولی را در آموزش و پرورش می‌طلبد.

نادرست نویسی یا غلط نویسی^۱

«نادرست نویسی» یا «غلط نویسی» یکی از مباحثی است که در ناتوانی‌های یادگیری مورد توجه قرار دارد. در تعریف این واژه چنین آمده است: به ناتوانی در نوشتن املائی صحیح کلمات با اتکا بر حافظه، نادرست‌نویسی یا غلط نویسی می‌گویند. (بشاورد، ۱۳۸۱)

عوامل متعددی می‌تواند در ایجاد نادرست‌نویسی مؤثر باشند و ناتوانی‌های آموزشی را در درس املا بر دانش‌آموزان ایجاد نماید. این ناتوانی‌ها می‌تواند از حوزه‌ی واج شناسی، عوامل انگیزشی و محیطی، حافظه ی بصری، نارسایی‌های ادراکی، گفتار و تلفظ و ... نشأت گرفته باشد (کرک و

املا یا هجی کردن یکی از حیطه‌های زبان نوشتاری است که بخش مهمی از یادگیری نوشتن را به خود اختصاص می‌دهد. درس املا از جایگاه ویژه‌ای در برنامه‌ی آموزشی برخوردار است زیرا در این درس به دانش‌آموزان فرصت داده می‌شود تا بتوانند به یک «دست نوشت» معیار و استاندارد برسند و از این طریق الگوسازی کنند و تولیدهای دیگر خود (انشای خلاق) را به کمک آن ضابطه مند سازند.

املا بستری مطمئن، قانونمند و هدایت شده ای را برای پروراندن مباحث متنوع زبان و ادبیات فارسی در مقاطع مختلف تحصیلی؛ همانند: قرائت فارسی، حفظ شعر، درک مطلب، معنی جمله و عبارت، نگارش و انشا، دستور زبان، تاریخ ادبیات و ... فراهم می‌سازد تا دانش‌آموزان همراه با کسب تجربه و مهارت در اشکال شنیداری - گفتاری، دیداری - نوشتاری زبان، به مهارت درست‌نویسی و تطابق صحیح شکل مکتوب کلمات با ملفوظ آن‌ها و همچنین زیبا و سریع نویسی، دست یابند.

دانش‌آموزان برای نوشتن صحیح واژه‌ها در درس املا نیاز به کسب خرده مهارت‌ها و توانایی‌های بسیاری دارند

1. disorthographia

چالفتانت، ۱۳۷۷). بنابراین غلط‌های املایی دانش‌آموزان از دیدگاه‌های مختلفی می‌تواند قابل بررسی باشد. یکی از این دیدگاه‌ها، زبان‌شناسی است. از این نظر، گاه غلط نویسی بر اثر اشکالات نظام نوشتاری زبان فارسی، تأثیر لهجه‌ها و گویش‌های محلی و تلفظ متفاوت بین معلم و دانش‌آموز همچنین فرایندهای آوایی به وجود می‌آید.

عدم هماهنگی بین حرف و واج در نظام نوشتاری زبان فارسی موجب بروز مشکلاتی برای دانش‌آموزان در یادگیری خواندن و نوشتن می‌شود

یکی از عوامل مهمی که موجب ضعف و ناتوانی دانش‌آموزان در درس املا می‌شود ویژگی‌های موجود در نظام نوشتاری زبان فارسی است. این ویژگی‌ها از دیدگاه زبان‌شناسی در حوزه واج‌شناسی قابل بررسی است و به آن دسته از واژگانی بر می‌گردد که نشانه‌های آنان با آوای زبان برابر و یکسان نیستند و از قواعد کلی تبعیت نمی‌کنند که از آن به اشکالات و نقایص نظام نوشتاری یاد می‌کنند.

تقریباً در هیچ یک از خط‌های موجود زبان‌های دنیا، صداها به طور کامل و دقیق نشان داده نمی‌شود که این از نقایص خط موجود زبان‌های گوناگون به شمار می‌رود. خط زبان فارسی نیز نقایص مهمی دارد و نقش عمده‌ای را در افت تحصیلی دانش‌آموزان در خواندن و نوشتن به ویژه درس املا ایفا می‌کند. پیش از پرداختن به نقایص و اشکالات موجود باید یادآور شویم که خط فارسی شامل ۳۳ حرف، علامت صدا و یا شکل به شرح زیر می‌باشد:

ا، ب، پ، ت، ث، ج، چ، ح، خ، د، ذ، ر، ز، ژ، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق، ک، گ، ل، م، ن، و، ه، ی، [۶]

زبان فارسی دارای ۳۱ صوت یا واج است. سه مصوت کوتاه (آ-ا، ا-ا) و سه مصوت بلند (آ-او-ای) به همراه دو مصوت مرکب (ای-اُ و او-اُ) و ۲۳ صوت دیگر که متعلق به صامت‌هاست و بدین قرار می‌باشد:

[ع=ا=ع] - ب - پ - (ت=ط) - (ث=س=ص) - ج - چ - (ح=ه) - خ - د - (ذ=ز=ض=ظ) - ر - ژ - ش - (غ=ق) - ف - ک - گ - ل - م - ن - و - ی]

بیان این نکته ضروری است که حرف با واج تفاوت دارد. حرف در اصل صورت مکتوب واج است و واج صورت ملفوظ حرف است و در مجموع می‌توان گفت: «حروف الفبا نشانه‌های نوشتاری هستند و واج‌ها آوای

تفاوت میان شکل نوشتاری حروف و واج‌ها در زبان فارسی مشکلات زیادی را برای دانش‌آموزان به خصوص پایه اول ابتدایی در درس املا ایجاد می‌کند. در آغاز بهتر است نگاهی گذرا به زبان و گفتار و خط و نوشتار داشته باشیم آنگاه به نقد و بررسی نظام نوشتاری زبان فارسی و ویژگی‌های آن پردازیم.

زبان و گفتار، خط و نوشتار

همراه با خلقت انسان، زبان و گفتار نیز پا به عرصه‌ی وجود نهاد. انسان همواره از نعمت زبان و گفتار برخوردار بوده است به طوری که سابقه‌ی آن به میلیون‌ها سال پیش باز می‌گردد ولی خط و نوشتار پدیده‌ای بسیار تازه است و سابقه‌ی آن به زحمت به ده هزار سال پیش می‌رسد. باید توجه داشت که زبان و خط تحت تأثیر عوامل مختلف اجتماعی قرار می‌گیرد و همواره در حال تغییر و تحول است، اما روی هم رفته تغییر خط و نوشتار نسبت به زبان و گفتار کمتر است. این تغییرات سبب می‌شود که زبان از خط به تدریج فاصله بگیرد و عدم تطابق خط زبان و

حیات» دانش آموز علاوه بر یادآوری واژه در ذهن باید با توجه به بافت کلام، قرینه‌ها و شَمّ زبانی همچنین با توجه به معنی آن‌ها دست به گزینش بزنند. چون هر دو شکل املائی کلمه درست است و هر کدام دارای استقلال معنایی هستند، انتخاب خیلی دشوارتر می‌شود.

همین نکته باعث می‌شود دانش آموزانی که تمرین کافی ندارند یا دچار اختلال یادگیری در این حیطه هستند در نوشتن این حروف با مشکل چند شکل نویسی روبه‌رو شوند و دچار اشتباهات زیاد گردند. این گروه برای تشکیل تصاویر صحیح کلمات دیده شده، در ذهن همچنین تشخیص کلمه‌ی مناسب در بافت جمله نیاز به آموزش‌های جبرانی دارند. باطنی (۱۳۸۸) در کتاب زبان و تفکر در خصوص این مشکل آورده است: «هم اکنون مقدار زیادی از عمر دانش آموزان ما صرف این می‌شود که فلان کلمه را با «ص» یا با «س» بنویسند. تنوع صورت-های نوشتاری، گذشته از آن که موجب اتلاف وقت و کندی یادگیری خواندن و نوشتن است، باعث تزلزل و تردید نویسنده، در هنگام نوشتن و... می‌باشد. حروف مختلف؛ مثلاً، «س، ص، ث» در عربی دارای تمایز صوتی هستند ولی این تمایز در فارسی وجود ندارد و این سه حرف نماینده صدای واحد /س/ می‌باشند. هم چنین حروف «ذ، ظ، ض، ز» بر خلاف زبان عربی نماینده صدای منفرد /ز/ می‌باشند.

ج) در نظام نوشتاری فارسی برخی از حروف برای نمایش بیش از یک واج به کار می‌روند. به بیان دیگر به ازای چند واج، فقط یک حرف در نوشتار زبان فارسی وجود دارد (جدول ۴).

این ویژگی باعث اشتباهات زیادی از سوی دانش-آموزان در درس املا و قرائت فارسی می‌شود. به عنوان مثال در نوشتن املائی کلمه «به به» و «لانه» همچنین «خورشید» و «دود» دانش آموز صداهای متفاوتی را می-شنود اما باید از یک حرف برای نوشتن استفاده کند

زبان به شمار می‌آیند». اگر بخواهیم الفبای فارسی را از نظر شکل (حرف) و ارتباط آن با صدا (واج) مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم متوجه خواهیم شد که در نظام نوشتاری زبان فارسی بین حرف و واج حالت‌های مختلفی برقرار است (جدول ۱).

الف) در نظام نوشتاری زبان فارسی تعدادی از حروف هستند که فقط یک صدا دارند و بین حرف و واج رابطه‌ی یک به یک برقرار است. به عبارتی شکل با صدا مطابقت می‌کند و بینشان هماهنگی وجود دارد. این دسته از حروف مشکلی برای فراگیران در درس املا ایجاد نمی‌کنند (جدول ۲).

غیر از حروفی که در گروه (الف) برشمردیم در بقیه، بین حرف و واج ناهماهنگی دیده می‌شود. این عدم هماهنگی بین حرف و واج در نظام نوشتاری زبان فارسی موجب بروز مشکلاتی برای دانش آموزان در یادگیری خواندن و نوشتن می‌شود. عدم تطابق بین حرف و واج در گروه‌های زیر به چشم می‌خورد:

ب) در نظام نوشتاری زبان فارسی برخی از واج‌های زبان دارای دو یا چند حرف در نوشتار هستند. مجموعه‌ی حرف‌های یک واجی شامل شش گروه هستند (جدول ۳). این خصوصیت حرف و واج در نظام نوشتاری زبان فارسی حائز اهمیت است چون بسیاری از مشکلات درس املا را به خود اختصاص می‌دهد.

دانش آموزان در درس املا پس از شنیدن صدای این حروف در هر یک از گروه‌های شش گانه به کمک حافظه‌ی دیداری با یادآوری واژه در ذهن به گزینش کلمات ساخته شده از حروف همان گروه می‌پردازند. انتخاب کلمه‌ی صحیح در بین یک گروه به عنوان مثال «ثالم، سالم، صالم» زیاد مشکل نیست چون تنها یک شکل کلمه صحیح است و بقیه شکل‌های واژه در حافظه‌ی دیداری دانش آموز ثبت و ضبط نشده است، بنابراین مورد پذیرش قرار نمی‌گیرد. اما در واژه ای مثل «حیاط و

دانش آموزان باید چنین کلماتی را از نظر تلفظ به حافظه ی شنیداری و از نظر نوشتاری به حافظه دیداری خود بسپارند.

بعضی از زبان شناسان علاوه بر مطالبی که بیان کردیم نکته ای دیگر را نیز از نقایص مهم خط فارسی بر شمرده- اند که می تواند سبب اختلال در نوشتن املا شود. از نظر آنان برخی از حروف بسته به جایشان، یعنی در آغاز، میان و یا پایان واژه به صورت های گوناگون نوشته می شوند مانند شکل های مختلف حرف عین (ع، عـ، ع و ع) برای نوشتن این حروف هیچ شکلی را نمی توان به جای یکدیگر در غیر جایگاهشان در واژه به کار گرفت زیرا گزینش و به کار گیری نادرست شکل های مختلف یک حرف در غیر جایگاه ویژه ی خود در زبان فارسی مغایر با رسم الخط معیار بوده و غلط به حساب می آید. (مشکوه- الدینی، ۱۳۷۴)

بنابراین دانش آموزان برای به کار گیری درست شکل حروف نیاز به دقت و حافظه ی دیداری جهت یادآوری و تجسم آن دارند تا به عنوان مثال «معلم» «معلم» نویسند. واژه های زیر نمونه ای از این نوع نادرست نویسی هستند:

* همراه ← همراه
* شرح ← شرح

نتیجه گیری

املا به عنوان یکی از درس های مهم و زمینه ساز برای دروس دیگر، نیاز به کسب خرده مهارت ها و توانایی های لازم دارد. دقت، توجه و حافظه ی دیداری و شنیداری سالم و قوی همچنین اراده ی مطالب گفته شده از طریق معلم با شیوه های جذاب می تواند فراگیر را در جهت کسب موفقیت در نوشتار صحیح و درست یاری نماید.

پیچیدگی های خط و زبان فارسی را که به عنوان نقایص و اشکالات نظام نوشتاری زبان فارسی بر شمردیم یکی از عواملی است که می تواند مشکل نادرست نویسی

همچنین در خواندن یک شکل را می بینید اما باید با صداهای متفاوتی، آن ها را تلفظ کند. تقویت حافظه شنیداری و دیداری می تواند به رفع این مشکل کمک نماید.

۵) در نظام نوشتاری زبان فارسی برای برخی از واج های زبان هیچ حرف مشخصی در الفبای فارسی وجود ندارد و ناگزیریم برای نشان دادن آن از نشانه های حرکتی استفاده کنیم. این واج ها همان مصوت کوتاه فارسی هستند که در قدیم آن ها را «حرکت» می نامیدند. در پایه ی اول ابتدایی برای تسهیل در آموزش خواندن و نوشتن به طور موقت از این سه نشانه ی حرکتی استفاده می کنند.

ردیف	حرف	واج	مثال
۱	-	a = /َ /	مَهر
۲	-	e = /ِ /	مِهر
۳	-	o = /ُ /	مُهر

واژه های بسیاری به دلیل این نقص در خط فارسی به طور یکسان نوشته می شود مثل نمونه های زیر که هر یک دو واژه یا بیش تر را نشان می دهد:

مرد (مُرد - مَرَد)، چرا (چَرا - چِرا)، خرد (خُرد - خِرَد - خَرَد)، خم (خَم - خُم)، ملک (مَلِک - مَلِک - مَلِک) و ...

۵) در نظام نوشتاری فارسی حرفی وجود دارد که ما به ازای واجی ندارد این حرف واوی است که در گذشته به تلفظ در می آمده و چون تلفظ آن با گذشت زمان تغییر کرده به «واو معدوله = تغییر کرده» معروف شده است در زبان فارسی کلماتی که واو معدوله دارند محدود و انگشت شمارند.

حرف	واج	مثال
«و»	-	خواهر

یا غلط نویسی را برای دانش آموزان ایجاد نماید. همچنین جلب توجه و دقت دانش آموزان و تغییر بنابراین دانستن مشکلات آموزشی در درس املا و الگوهای تدریس می‌تواند در بهبود وضعیت آن دسته از عوامل سبب‌ساز آن می‌تواند آموزگاران را در جهت رفع دانش آموزانی که دچار ضعف در درس املا هستند موثر این ناتوانی یاری نماید. تقویت حافظه دیداری و شنیداری و کار ساز باشد.

منابع

- انوشه پور، ابوالفضل. (۱۳۷۲). روش تدریس فارسی ابتدایی. تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- باطنی، محمدرضا. (۱۳۸۸). زبان و تفکر. (چاپ نهم). تهران: مؤسسه ی انتشارات آگاه.
- بشاورد، سیمین. (۱۳۸۲). آموزش ترمیمی برای دانش آموزان نارسانا نویسنده. (چاپ اول). تهران: پژوهشکده کودکان استثنایی سازمان آموزش و پرورش استثنایی کشور.
- حق شناس، علی محمد و دیگران. (۱۳۸۴). زبان فارسی (۲). تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های فارسی.
- داوودی، حسین. (۱۳۸۴). درس املا و شیوه نامه ی تصحیح آن. (چاپ سوم). تهران: انتشارات مدرسه.
- زندى، بهمن. (۱۳۸۶). روش تدریس زبان فارسی (دوره ی دبستان). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها.
- کرک، ساموئل و چالقات، جیمز. (بی تا). اختلالات یادگیری تحولی و تحصیلی. خانجانی، زینب. (مترجم ۱۳۷۷). تهران: اداره چاپ و انتشارات سازمان آموزش و پرورش استثنایی.
- مشکوة الدینی، مهدی. (۱۳۷۴). ساخت آوایی زبان. (چاپ سوم). مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.

ضمائم:

جدول ۱- در نظام نوشتاری زبان فارسی بین حرف و واج حالت‌های زیر برقرار است.

الف) حرف	↔	واج
ب) حرف ها	↔	واج
ج) حرف	↔	واج
د) حرف =	↔ ∅	واج
ه) حرف	↔ ∅	واج =

جدول ۲- حروفی که فقط یک صدا دارند و بین حرف و واج رابطه‌ی یک به یک برقرار است

ردیف	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵
حرف	«ب»	«پ»	«ج»	«چ»	«خ»	«د»	«ر»	«ژ»	«ش»	«ف»	«ک»	«گ»	«ل»	«م»	«ن»
واج	ب/	پ/	ج/	چ/	خ/	د/	ر/	ژ/	ش/	ف/	ک/	گ/	ل/	م/	ن/

۱- زبان شناسان در هنگام نوشتن واج ها با حروف الفبا آن ها را در این نشانه // قرار می دهند و حروف معمولی را هم عموماً درون علامت « » می آورند.

جدول ۳- مجموعه حرف های یک واجی

ردیف	*حروف	*واج	مثال
۱	«ا» «آ» «ع»	/ا/	اجر- آخر رأس- لثیم- ملجأ عالم- لعین- مجمع- مطاع
۲	«ت» «ط»	/ت/	تلف- متروک- برات طرب- مطلوب- نشاط
۳	«ث» «س» «ص»	/س/	ثابت- مثل- خبیث سالم- جسم- جلیس صادق- مصر- حرص
۴	«ح» «ه»	/ه/	حاجب- محو- ملیح هالک- نهج- شیه
۵	«ذ» «ز» «ض» «ظ»	/ز/	ذره- بذل- لذید زهرة- رزق- مرموز ضمیر- فضل- مریض ظرف- نظم- حفظ
۶	«غ» «ق»	/غ/	غرب- لغو- بلیغ- بلوغ قرن- نقد- مشق

جدول ۴- حروفی که در نظام نوشتاری فارسی برای نمایش بیش از یک واج به کار می‌روند

ردیف	حرف	واج‌ها	مثال
۱	«ا»	همزه a e o	انسان بار
۲	«و»	v u o ow	ولی پور خورشید جو
۳	«ی»	y i ey â	یاور میز دی موسی
۴	«ه»	h e a	به به دانه نه
۵	«ه»	h e	کوه دره